

เกษตรกรสตรีกับการจัดตั้งกลุ่มในหมู่บ้าน เพื่อพัฒนาเกษตรกรรม

Female Farmers and Village Formal Group

นงลักษณ์ สุพรรณไชยมาตย์ และวิไลวัจน์ กฤษณะภักดิ์
คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น และคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น

Abstract

Rural development process currently focuses on village group formation and human development especially female farmers who had long been neglected. This article aims at assessing present situation of village formal group formation and female participation in group activities. Data presented based on limited secondary information gathering and semi-structured interview with village key informants and female villagers. Participation of female farmers in meetings and training limited to the researchers experiences in field data from pump irrigation projects in selected locations.

At present, village formal groups organised in the villages are village committee, female groups, youth groups and other specific groups such as silk weaving group, mat making group or credit groups. Formal groups are organised widely and independently from government control, information concerning formal group formations is also limited. Concerning women, there are no specific women organisations represented at all level. Formal women groups in villages are organised by two government departments, Community Development Department (CDD) and Department of Agricultural Extension (DOAE). Female farmer group organised by CDD is known as "Women Group" while organised by DOAE is known as "Farmer housewives group" which indicates the department's definition of female farmers. Formation of these group is based largely on farmers' leader or responsible government staff initiatives. It is often found that both groups consisted of the same female farmers. Both departments provide female farmers with home economic training such as food preservation and processing, in certain location, ideas of cooperatives are provided. In addition, female farmers have minimal participation in village administration, statistics reveals in 1988 that only 4 percent of female were elected in the village committee. Although in February 1990, the Ministry of Agriculture and Cooperatives issued a guideline to

include women as target group for extension, however, under the current framework, female farmers have been excluded from agricultural extension and are organised in separate group.

It is found that "farmer housewives group" and agricultural youth group tend to have more collaborative activities because they are responsible by the same person, home economic staff of DOAE. Furthermore, the researchers get impression that female farmers tend to receive more training and modern agricultural knowledge while attending agricultural youth group which consists of both male and female. In addition, female participation of all groups are still limited to members from relatively better off farmers. Therefore, responsible staffs should be aware of equity problem in the village consistently

บทคัดย่อ

กระบวนการพัฒนาในปัจจุบันได้เน้นองค์ประกอบสำคัญ 2 ประการคือ การพัฒนาองค์กรชุมชน และเร่งพัฒนาทรัพยากรคน โดยเฉพาะเกษตรกรสตรี บทความนี้เป็นเพียงการสำรวจสถานะความรู้ ที่มีอยู่ปัจจุบันเกี่ยวกับองค์ประกอบสำคัญ 2 ประการดังกล่าว ขอบเขตการศึกษาจำกัดเฉพาะองค์กรชุมชนที่เป็นทางการในระดับหมู่บ้าน และศึกษาเฉพาะท้องที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สถานะความรู้ได้รวบรวมจากการศึกษาที่มีอยู่แล้ว และการสอบถามเกษตรกร ผู้นำ และเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง ผลการศึกษาพบว่า องค์กรชุมชนที่จัดตั้งเพื่อการพัฒนาในระดับหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีหลากหลายแตกต่างกันไปในแต่ละท้องที่ ทั้งทางการและไม่เป็นทางการ องค์กรชุมชน หรือกลุ่มที่เป็นทางการ อาจจำแนกได้เป็นกลุ่มคณะปกครองชุมชน ซึ่งส่วนมากจะมีสมาชิกเป็นชาย กิจกรรมการพัฒนาสตรีได้แยกเป็นองค์กรเฉพาะ โดยสองหน่วยงาน คือ กรมพัฒนาชุมชนจัดตั้งกลุ่มสตรี ขณะที่กรมส่งเสริมการเกษตรจัดตั้งกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร ส่วนกลุ่มที่มีสมาชิกหญิงและชายร่วมทำงานได้แก่ กลุ่มเยาวชนของกรมพัฒนาชุมชนและกลุ่มยุวเกษตรกรของกรมส่งเสริมการเกษตร กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรและกลุ่มยุวเกษตรกร มีการประสานงานกันค่อนข้างดี เนื่องจากมีผู้รับผิดชอบคนเดียวกัน คือเจ้าหน้าที่เคหกิจของกรมส่งเสริมการเกษตร กิจกรรมของสตรีในกลุ่มทางการจากทั้งสองหน่วยงานดังกล่าว มีลักษณะซ้ำซ้อน เกษตรกรสตรีส่วนใหญ่มีบทบาทจัดตั้งน้อยมาก ส่วนมากการริเริ่มเกิดจากผู้ใหญ่บ้านหรือกำนัน หรือโดยทางราชการ นอกจากนี้เกษตรกรสตรีที่เข้าร่วมกิจกรรมกลุ่มยังคงจำกัดเพียงครอบครัว ที่มีฐานะปานกลางถึงฐานะดี

ศักยภาพเพื่อการพัฒนาการเกษตรพบว่าเกษตรกรสตรีมีโอกาสได้ร่วมกิจกรรมมากเมื่อเป็นสมาชิกยุวเกษตรกรซึ่งไม่ได้แยกการทำงานเป็นหญิง หรือชายและสถานภาพโสดทำให้เกษตรกรสตรีสามารถเข้ารับการอบรมหลายประเภท นอกจากนี้ การจัดองค์การพัฒนาเกษตรโดยรัฐซึ่งแยกเกษตรกรหญิงและชาย ทำให้เกิดข้อจำกัดทั้งบุคลากรและงบประมาณของผู้ปฏิบัติงาน ขณะเดียวกันก็ไม่สอดคล้องกับสภาพการทำงานของเกษตรกรชาย - หญิง ในระบบการทำฟาร์มซึ่งช่วยกันทำงานตัดสินใจในลักษณะที่เท่าเทียมกัน ในระบบสังคมวัฒนธรรมดั้งเดิม

บทนำ

การพัฒนาสังคมชนบทเป็นเป้าหมายสำคัญของการพัฒนาประเทศ ปัจจุบันมีหลายองค์กรทั้งของรัฐและเอกชนที่มุ่งพัฒนาสังคมชนบท ซึ่งส่วนใหญ่มีพื้นฐานด้านการเกษตร การจัดองค์กรชุมชน ถือเป็นองค์ประกอบที่สำคัญยิ่งขององค์ประกอบหนึ่งในการพัฒนาสังคมให้เจริญรุดหน้าไปอย่างมีคุณภาพ ปัจจุบันการจัดตั้งองค์กรชุมชนในชนบทประเทศไทยทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการมีหลายรูปแบบ และหลายวัตถุประสงค์ ประกอบกับขณะนี้มีความตื่นตัวในการแสวงหาช่องทางในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชากรทั้งชายและหญิง ซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการประกอบอาชีพและการเกษตร คณะผู้ศึกษาจึงเห็นความจำเป็นที่จะได้รวบรวมข้อมูล และประสบการณ์เกี่ยวกับขบวนการจัดตั้งกรรชาชาวบ้านเพื่อการพัฒนาโดยเฉพาะด้านการเกษตร โดยมุ่งประเด็นไปในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับบทบาทและการมีส่วนร่วมของเกษตรกรสตรีในการจัดตั้งองค์กรดังกล่าว โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญของการศึกษาดังนี้

- รวบรวมเอกสารเกี่ยวกับการจัดตั้งกรรชาชาวบ้านโดยเฉพาะที่ทางราชการได้ช่วยสนับสนุน
- ประมวลสภาพของการจัดตั้งกรรชาชาวบ้านโดยทางราชการในปัจจุบัน
- ศึกษาถึงปัญหาอุปสรรคโดยเฉพาะในส่วนที่เกษตรกรสตรีจะเข้าร่วมกิจกรรมขององค์กรดังกล่าว

วิธีการศึกษา

รายงานฉบับนี้ได้อาศัยข้อมูลทั้งทุติยภูมิและปฐมภูมิ กล่าวคือข้อมูลทุติยภูมินั้นเป็นข้อมูลที่เกี่ยวข้องโครงสร้างของการจัดตั้งกรรชาชุมชน โดยกรมพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทยและกรมส่งเสริมการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ สำหรับข้อมูลปฐมภูมินั้น ผู้ศึกษาได้สัมภาษณ์เกษตรกรสตรีและผู้นำชุมชนตลอดจนอาศัยข้อมูลประกอบการสำรวจ เรื่องการมีส่วนร่วมของเกษตรกรสตรีในการประชุม และอบรมด้านการเกษตรในโครงการสูบน้ำโดยไฟฟ้าเพื่อการเกษตร

ขอบเขตการศึกษา

รายงานฉบับนี้ได้จำกัดขอบเขตการศึกษาไว้เพียงองค์กรชุมชนที่จัดตั้งในระดับหมู่บ้าน โดยทางราชการ เช่น กรมพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทยและกรมส่งเสริมการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ องค์กรที่จัดตั้งในระดับชุมชนดังกล่าวปัจจุบันมีลักษณะเป็นกลุ่มทางการ แต่ยังมีได้จดทะเบียนเป็นนิติบุคคล ยกเว้น กลุ่มบางกลุ่มที่ได้ยกระดับเป็นสหกรณ์ เช่น สหกรณ์ผู้ใช้น้ำในเขตชลประทาน เป็นต้น นอกจากนี้การศึกษายังคงจำกัดอยู่เพียงบางท้องที่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

พื้นที่ศึกษา

การสัมภาษณ์ลักษณะการรวมตัวของชาวบ้าน ได้สอบถามเกษตรกร 2 หมู่บ้านในจังหวัดขอนแก่น และ 4 หมู่บ้านในจังหวัดอุบลราชธานีและรวบรวมข้อมูลการมีส่วนร่วมในกิจกรรมมองค์กรจากการสัมภาษณ์เกษตรกรในท้องที่ที่มีการชลประทานแบบสูบน้ำด้วยไฟฟ้าอีก ในจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ และสุรินทร์

ข้อจำกัดของการศึกษา

การเสนอแนวคิดในบทความนี้ ประกอบผลการศึกษาจากแต่ละแห่ง ไม่ใช่เป็นการเสนอผลการวิจัยจากกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง สาเหตุเนื่องจากข้อมูลทุติยภูมิเกี่ยวกับองค์กรชุมชนในปัจจุบันยังมีจำกัดประกอบกับการจัดตั้งองค์กรชุมชนในสังคมไทยค่อนข้างเป็นอิสระแตกต่างกันไปในแต่ละท้องที่และยังไม่มี การรวบรวมข้อมูลไว้ โดยเฉพาะเมื่อต้องการจำแนกชาย หญิง ก็ยังทำให้ข้อมูลดังกล่าวขาดแคลนยิ่งขึ้น บทความนี้จึงเป็นเพียงแนวคิดเบื้องต้นของผู้สนใจใฝ่ศึกษา ซึ่งยังต้องการการศึกษาวิจัย เพื่อนำไปสู่ แนวทางการปฏิบัติที่เหมาะสมต่อไป

สถานภาพเกษตรกรสตรีในระบบการทำฟาร์ม

จากการศึกษาเชิงสังคมนวัตกรรม สรุปได้ว่า ในอดีตเกษตรกรสตรีเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการจัดการทรัพยากร ด้วยเหตุผล 2 ประการ คือ การเป็นผู้ถ่ายทอดมรดกที่ดินและวัฒนธรรมโดยที่ฝ่ายชายต้องไปอยู่กับฝ่ายหญิงเมื่อแต่งงานแล้ว (Matrilocal marriage) (Palmer, 1983) ด้วยเหตุผลดังกล่าว ได้นำไปสู่แนวคิดที่ว่า เกษตรกรสตรีมีอำนาจในการตัดสินใจและมีความรู้เรื่องการจัดการทรัพยากรของครอบครัวระดับหนึ่ง ภูมิปัญญาด้านการเกษตรอาจมีการถ่ายทอดมายังเกษตรกรหญิงเท่าเทียมกับชาย แม้ในปัจจุบันได้มีผู้ตั้งข้อสังเกตถึงการเปลี่ยนแปลง การถ่ายทอดมรดกที่ดินมาแบ่งให้ลูกเท่า ๆ กัน เนื่องจากที่ดินมีจำกัดและบางกรณีลูกสาวอาจไปทำงานต่างถิ่นเป็นเวลานานจนไม่คิดจะกลับมาทำการเกษตรในถิ่นเดิม แต่โดยทั่วไปก็ยังคงพบว่าเกษตรกรสตรียังคงเป็นผู้ถือครองที่ดินเป็นส่วนใหญ่ แม้การตัดสินใจในการเกษตรจะร่วมกันระหว่างสามีและภรรยา จากการศึกษาในหลายกรณี พบว่าการมีส่วนร่วมในการทำงานในระบบฟาร์มทั้งหญิงชายก็คงเท่าเทียมกัน

บทบาทของเกษตรกรสตรีในชุมชนจึงอาจกล่าวได้ว่ามีมากในสถาบันชุมชนดั้งเดิม ในบางกิจกรรมก็อาจเป็นผู้นำ เช่น กลุ่มปลูกพืชผักสวนครัว ปลูกหม่อนเลี้ยงไหม กลุ่มผู้ซื้อขายผลผลิต เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในช่วงของการเร่งพัฒนาชนบท ได้มีความพยายามและสนับสนุนจากภายนอก ที่จะช่วยพัฒนาชุมชนชนบท ทำให้เกษตรกรต้องประสานงานกับบุคคลภายนอกชุมชน ซึ่งกลายเป็นบทบาทของเกษตรกรชายจึงอาจนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงสถานะของเกษตรกรสตรีในชุมชนได้เช่นกัน

องค์กรในระดับหมู่บ้าน

ปัจจุบันชาวบ้านในหลายท้องที่มีกรรวมตัวกันปฏิบัติงานในหลายลักษณะ โดยทั่วไปจะหมายถึง "กลุ่ม" ต่าง ๆ ในหมู่บ้าน ทั้งที่เป็นกรรวมตัวโดยธรรมชาติของชาวบ้าน หรือโดยการจัดตั้งขององค์กรจากภายนอกโดยทางราชการหรือเอกชนก็ตีส่วนใหญ่ที่รวมตัวกันได้นานจะเป็นกลุ่มของชาวบ้านกันเอง ซึ่งมีสาเหตุจากปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคม อาทิเช่น กลุ่มผู้เลี้ยงโคกระบือ กลุ่มนายหน้าค้าสัตว์ กลุ่มแม่ค้าขายพืชผัก กลุ่มผู้อาวุโสในหมู่บ้าน หรือกลุ่มอุบาสกอุมาสิกา กลุ่มเหล่านี้จะรวมตัวกันด้วยความสนใจของสมาชิกด้วยตนเอง ฟังพาและแลกเปลี่ยนข่าวสารระหว่างสมาชิกโดยไม่มีระเบียบกฎเกณฑ์ที่ตายตัวเรียกว่าเป็น "กลุ่มไม่เป็นทางการ" (Informal group) หรือกลุ่มธรรมชาติ จำนวนกลุ่มและระดับความสนใจของชาวบ้านแตกต่างกันไปในแต่ละหมู่บ้าน องค์กรหรือกลุ่มอีกประเภทหนึ่ง ได้แก่ กลุ่มที่รวมตัวกันโดยการริเริ่มจากองค์กรภายนอกไม่ว่าภาครัฐหรือภาคเอกชนก็ตี เรียกว่า "กลุ่มทางการ" (Formal group) ปัจจุบันหน่วยงานราชการส่วนใหญ่ที่รับผิดชอบเรื่องการจัดตั้งองค์กร หรือกลุ่มในระดับหมู่บ้าน ได้แก่ กรมพัฒนาชุมชน และกรมส่งเสริมการเกษตร ดังนี้

องค์กรเกี่ยวกับการปกครอง

ปัจจุบันกลุ่มหรือองค์กรที่เป็นทางการในหมู่บ้านจะประกอบด้วย องค์กรปกครองระดับหมู่บ้าน ซึ่งประกอบด้วยผู้ใหญ่บ้าน และคณะกรรมการหมู่บ้าน จำแนกเป็นฝ่ายต่าง ๆ ตั้งแต่ 5 ฝ่าย ถึง 7 ฝ่าย องค์กรของทางราชการที่มีส่วนช่วยในการจัดตั้ง คือ เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองอำเภอ และพัฒนาชุมชน สถิติในปี 2531 แสดงให้เห็นว่า สตรีชาวบ้านมีส่วนร่วมในองค์กรปกครองหมู่บ้านเพียงร้อยละ 4.7 ของคณะกรรมการปกครองหมู่บ้านทั่วประเทศกว่า 6 แสนคน (ตารางที่ 1 และตารางที่ 2)

องค์กรด้านการพัฒนา

นอกจากนี้ยังมี กลุ่มจัดตั้งโดยเจ้าหน้าที่ กรมพัฒนาชุมชน ตามแผนพัฒนาของกรม 3 ประเภทหลัก ดังนี้

กลุ่มสตรี มุ่งพัฒนาสตรีอายุตั้งแต่ 12 ปีขึ้นไป โดยจัดตั้งกลุ่มสตรีระดับหมู่บ้าน (กพสม) และกลุ่มสตรีระดับตำบล (กพสด) ให้ครบทุกท้องที่ (ตารางที่ 1) วัตถุประสงค์ที่สำคัญคือการสนับสนุนกลุ่มสตรีในการประกอบอาชีพ ให้สตรีมีบทบาทในการพัฒนาชุมชน หน่วยงานที่สนับสนุนทางวิชาการที่สำคัญได้แก่ สาธารณสุข ศึกษา และเกษตร เช่น อบรมสตรี ในการปรับปรุงที่อยู่อาศัย การถนอมอาหาร การแปรรูปอาหารและการทำอาหารเสริม ร่วมกับฝ่ายสาธารณสุข ในลักษณะกลุ่ม

ตารางที่ 1 ตัวอย่างการจัดตั้งองค์กรหมู่บ้านโดยทางราชการ

ผู้ใหญ่บ้าน				
ประเภทกลุ่ม	คณะกรรมการหมู่บ้าน	กลุ่มสตรี	กลุ่มเกษตรกร	สหกรณ์การเกษตร
	- ฝ่ายปกครอง			หรือ
	- ฝ่ายศึกษา	กลุ่มเยาวชน	กลุ่มแม่บ้านเกษตรกร	สหกรณ์ผู้ใช้น้ำ
	- ฝ่ายศาสนา			
	- ฝ่ายสวัสดิการสังคม	กลุ่มออมทรัพย์	กลุ่มยุวเกษตรกร	
	- ฝ่ายการคลัง			
	- ฝ่ายรักษาความสงบ	กลุ่มอาชีพต่าง ๆ		
	- ฝ่ายพัฒนา			
หน่วยงาน	เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองอำเภอ	พัฒนาการอำเภอ	เกษตรอำเภอ	สหกรณ์อำเภอ
	รับผิดชอบ			

ตารางที่ 2 การมีส่วนร่วมของสตรีในการบริหารระดับหมู่บ้าน ปี 2531

ตำแหน่ง	ชาย	หญิง	รวม
กำนัน	6,378	16	6,394
สารวัตรกำนัน	12,704	84	12,788
ผู้ใหญ่บ้าน	53,543	228	53,771
ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน	119,417	523	119,940
กรรมการหมู่บ้าน	438,867	30,393	469,260
รวม	630,909	31,244	662,153

ที่มา: UNESCO. 1990. Status of Woman : Thailand

สตรีอาสาสมัครเพื่อสาธารณสุข ปัจจุบันบางท้องที่ เช่น จังหวัดขอนแก่น มีการจัดตั้งกลุ่มสตรีครบทุกหมู่บ้าน กล่าวคือปี 2533 มีกลุ่มสตรีในหมู่บ้าน 1,769 กลุ่มจำนวนสมาชิก 12,383 คน หรือโดยเฉลี่ยสมาชิกสตรี 7 คนต่อกลุ่ม ตัวแทน กพสม เหล่านี้ ก็จะจัดตั้งเป็นคณะกรรมการพัฒนาสตรีตำบล (กพสต) ในระดับสูงขึ้นไป

กลุ่มเยาวชน หมายถึง ประชากรชายหญิง อายุตั้งแต่ 14-25 ปี ที่ยังเป็นโสด วัตถุประสงค์ในการจัดตั้งกลุ่มเยาวชน ที่สำคัญคือ การพัฒนาทักษะของเยาวชน ปัจจุบันได้พยายามประสานงานกับเกษตรตำบล หรือครูเกษตรในโรงเรียน หรือวิทยาลัยเกษตรกรรมในท้องที่เพื่อสนับสนุนทางวิชาการ ด้านการส่งเสริม ความรู้การเกษตร มีการจัดชุมนุม และเข้าค่ายเพื่อรับการอบรม

กลุ่มส่งเสริมอาชีพเฉพาะอย่าง พัฒนาการในบางท้องที่อาจมีการส่งเสริมเกษตรกรให้รวมตัวกัน ประกอบอาชีพเสริม ทั้งที่ตามความต้องการของชาวบ้าน และที่เจ้าหน้าที่เห็นว่าน่าจะมีโอกาส เฉพาะในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่ปรากฏแพร่หลาย ได้แก่กลุ่มทอผ้าก็กระตุก กลุ่มทอผ้า กลุ่มเลี้ยงไหม กลุ่มเลี้ยงสัตว์ กลุ่มทอเสื่อ กลุ่มทำดอกไม้ประดิษฐ์ กลุ่มปั้นอิฐ เป็นต้น

ทั้งนี้เป้าหมายของทางกรมพัฒนาชุมชนในการจัดตั้งกลุ่มคือ การให้สตรีมีส่วนร่วมในการพัฒนาสังคมของชาวบ้าน การเพิ่มรายได้ และยกระดับความเป็นอยู่ของครอบครัวให้ดีขึ้น

กลุ่มออมทรัพย์ มีการจัดตั้งในบางหมู่บ้าน ที่มีผู้สนใจและพร้อมที่จะออมทรัพย์เป็นรายเดือน โดยทั่วไปจะกำหนดให้ออมทรัพย์ครอบครัวละ 10 บาท/เดือน เป็นอย่างน้อย เงินทุนที่ได้อาจนำมา จัดตั้งศูนย์สวัสดิการตลาดในหมู่บ้าน จัดตั้งธนาคารข้าว สมาชิกกลุ่มอาจเป็นทั้งหญิงหรือชายได้ใน หลายท้องที่ในจังหวัดขอนแก่น พบว่ากลุ่มออมทรัพย์ของหมู่บ้านจะมีเกษตรกรหญิงเป็นเหรียญ

องค์กรด้านการเกษตร

หน่วยงานหลักในการจัดตั้งองค์กรระดับหมู่บ้านเรื่องการเกษตร คือ กรมส่งเสริมการเกษตร ซึ่งดำเนินการจัดตั้งองค์กรชาวบ้าน ดังเช่น

กลุ่มเกษตรกร เพื่อให้สอดคล้องกับแนวปฏิบัติงานด้านการส่งเสริม ในทุกหมู่บ้านจะมีการจัดตั้งกลุ่มเกษตรกร โดยทางราชการซึ่งเกือบจะทั้งหมดมีสมาชิกเป็นเกษตรกรชาย เนื่องจากกำหนดให้เป็นตัวแทนเกษตรกรของครอบครัว ส่วนใหญ่จึงได้แก่หัวหน้าครอบครัวซึ่งเป็นชาย โดยหลักการแล้วกลุ่มเกษตรกรจะใช้เป็นสื่อในการถ่ายทอดความรู้สู่เกษตรกรทั่วไป เป็นศูนย์กลางการทดสอบต่าง ๆ ทางด้านการเกษตร ในสภาพไร่นาเกษตรกร ตลอดจนเป็นศูนย์รวบรวมปัญหาทางการเกษตร เพื่อให้ นักวิชาการได้พิจารณาถึงช่องทางการแก้ปัญหาของเกษตรกร กลุ่มเกษตรกรที่จัดตั้งขึ้นแล้วจะได้รับการจัดตั้งต่อนายทะเบียนกลุ่มเกษตรกรผ่านนายอำเภอก็จะถือเป็นกลุ่มที่ถูกต้องตามกฎหมาย

ในทางปฏิบัติบางท้องที่ กลุ่มเกษตรกรที่จัดตั้งอาจมิได้นำมาเป็นศูนย์กลางในการส่งเสริมการเกษตรดังได้กล่าวแล้ว หากแต่เกษตรกรตำบล อาจพบว่าในท้องที่นั้นมิมีเกษตรกรบางคนหรือบางกลุ่ม

ที่มีศักยภาพในการรับถ่ายทอดเทคโนโลยีหรือรวมตัวกันโดยธรรมชาติอยู่แล้ว ก็อาจปฏิบัติงานใกล้เคียงกับกลุ่มเกษตรกรนั้น แม้จะมีใช้กลุ่มเกษตรกรตามปรากฏในทะเบียน ฉะนั้นอาจเรียกกลุ่มใหม่นี้ว่าเป็นกลุ่มส่งเสริมได้ อย่างไรก็ตาม เป้าหมายหลักในการส่งเสริมการเกษตรในปัจจุบันยังคงเป็นกลุ่มเกษตรกรซึ่งอาศัยเป็นสื่อในการถ่ายทอดความรู้ และอาจสรุปได้ว่าในปัจจุบันเกษตรกรชายมีโอกาสได้รับข้อมูลเทคโนโลยีทางการเกษตรมากกว่าเกษตรกรหญิงตามกรอบการปฏิบัติงานของเกษตรกรตำบลในปัจจุบัน

กลุ่มแม่บ้านเกษตรกร

ในบางท้องที่เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตร หรือ เคหกิจเกษตร อาจารย์เริ่มก่อตั้งกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรขึ้น บางกรณีหากยังไม่มีการจัดตั้งกลุ่มสตรีในหมู่บ้าน ผู้นำเกษตรกรอาจารย์เริ่มขอตั้งกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร โดยมีเจ้าหน้าที่เข้าช่วยดำเนินการจัดตั้ง ผู้ที่สามารถเข้าร่วมกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรได้แก่ สตรีเกษตรกรที่เป็นภรรยา หรือสตรีที่เป็นบุตรหลานเกษตรกร ถ้าเป็นโสดต้องมีอายุ 25 ปีขึ้นไป ในหลายท้องที่ พบว่าสมาชิกกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรเป็นบุคคลกลุ่มเดียวกับที่เป็นสมาชิกกลุ่มสตรี ซึ่งจัดตั้งโดยเจ้าหน้าที่พัฒนาชุมชน ฉะนั้น กิจกรรมที่ทางวิชาการเข้าไปสนับสนุนทางกลุ่ม จึงอาจมีลักษณะซ้ำซ้อน และสร้างความสับสนให้กับเกษตรกรสตรีได้

ปัจจุบันในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้มีการจัดตั้งกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรแล้ว 3,540 กลุ่ม ประกอบด้วยสมาชิกสตรี 10,552 คน โดยมีเจ้าหน้าที่เคหกิจ เป็นผู้ที่ได้รับผิดชอบ ประมาณ อำเภอ ละ 1 คน กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรเหล่านี้ จะได้รับการอบรมด้านเคหกิจ เช่น การแปรรูปอาหาร การถนอมอาหาร การประดิษฐ์หัตถกรรมจากวัสดุเศษเหลือการเกษตรในบางท้องที่ได้ให้การอบรมด้านการผลิตการเกษตร โดยได้รับการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่เกษตรตำบล แต่เนื่องจากงบประมาณและบุคลากรที่จำกัด เจ้าหน้าที่เคหกิจจึงไม่สามารถเข้าปฏิบัติงานสนับสนุนกิจกรรมของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรได้อย่างต่อเนื่องทุกท้องที่ ดังนั้นจึงปรากฏการเข้าสนับสนุนงานของเคหกิจค่อนข้างไม่ทั่วถึงทุกกลุ่มหรืออาจขาดช่วงเป็นปี ๆ

กลุ่มยุวเกษตรกร เจ้าหน้าที่เคหกิจ กรมส่งเสริมการเกษตรจะเป็นผู้รับผิดชอบในการจัดตั้งกลุ่มยุวเกษตรกร โดยการประชุมผู้นำ ผู้ปกครอง เยาวชนชาย หญิง ที่สนใจ ยุวเกษตรกรจะได้แก่ บุตรหลานเกษตรกรที่มีอายุระหว่าง 10-25 ปี และยังเป็นโสด การจัดตั้งจะมีบุคคลในท้องถิ่นเป็นที่ปรึกษากลุ่ม และเนื่องจากอยู่ภายใต้ความรับผิดชอบของเจ้าหน้าที่คนเดียวกัน จึงพบว่ากลุ่มแม่บ้านเกษตรกรและกลุ่มยุวเกษตรกร จะมีโอกาสประสานงานกันค่อนข้างสูง

บทบาทสตรีในการจัดตั้งองค์กรในระดับหมู่บ้าน

ในที่นี้จะพิจารณาเฉพาะการจัดตั้งองค์กรในระดับหมู่บ้านโดยทางราชการ จากการสัมภาษณ์เจ้าหน้าที่และเกษตรกรสตรี พบว่า ในบรรดากลุ่มทางการที่มีในหมู่บ้าน เกษตรกรสตรีมีบทบาทในการ

จัดตั้งน้อยมาก แม้จะเป็นการจัดตั้งกลุ่มมีเป้าหมายที่สตรีโดยตรงก็ตาม การริเริ่มก่อตั้งหากไม่เกิดจากเจ้าหน้าที่ ก็มักเกิดจากความสนใจของผู้นำชาวบ้าน กลุ่มสตรีที่ได้รับการสนับสนุนให้ริเริ่มก่อตั้ง มักจะ ได้แก่ เกษตรกรสตรีที่มีฐานะปานกลางหรือค่อนข้างดี หรือที่หมายถึงสตรีที่สามารถช่วยเหลือผู้อื่นได้ ดังนั้น อายุเฉลี่ยของสมาชิกกลุ่มสตรีดังกล่าวจึงค่อนข้างไปในช่วง 35 ปีขึ้นไป

การมีส่วนร่วมของสตรีเกษตรกรในการจัดตั้งองค์กรในระดับหมู่บ้าน

ปัจจุบันสถิติที่แสดงถึงการเข้าร่วมต่อกิจกรรมกลุ่มต่าง ๆ ที่ทางราชการจัดตั้งขึ้น ยังไม่มีรายงานในลักษณะที่แยกหญิง ชาย จากการสัมภาษณ์เกษตรกรตำบล ในหลายกรณีระบุว่าเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตร บางครั้งต้องติดต่อกับแม่บ้านเกษตรกร เนื่องจากเกษตรกรพ่อบ้านไม่อยู่ไร่นา ไปทำงานนอกฟาร์มหรือต้องทำงานอย่างอื่นเสมอ ๆ เป็นต้น ตัวอย่างข้อมูลที่พอจะรวบรวมได้ในขณะนี้ เป็นรายงานของการส่งเสริมการเกษตรในโครงการพิเศษ เช่น โครงการสูบน้ำด้วยไฟฟ้า พบว่าสัดส่วนของเกษตรกรสตรีที่เป็นสมาชิกสหกรณ์ผู้ใช้น้ำมีถึงร้อยละ 24 ทั้งนี้เนื่องจากหลักเกณฑ์ในการเข้าเป็นสมาชิกสหกรณ์ กำหนดให้หัวหน้าครอบครัวเป็นผู้แทนครอบครัวเข้าเป็นสมาชิก ยกเว้นกรณีที่ผู้หญิงเป็นหัวหน้าครอบครัวหรือเกษตรกรชายทำงานนอกการเกษตรประจำ จึงปรากฏการเข้าร่วมเป็นสมาชิกสหกรณ์ในอัตราที่สูงพอสมควร อย่างไรก็ตามในบางท้องที่ของโครงการยังมีการย้ายถิ่นไปทำงานนอกการเกษตรตามฤดูกาลสูง พบว่าเกษตรกรสตรีจะเป็นผู้เข้าร่วมประชุมแทนสามี แม้จะเป็นการประชุมประจำปีของสหกรณ์ ซึ่งกำหนดให้สมาชิกเท่านั้นเข้าร่วมประชุม เกษตรกรทั่วไปก็จะยอมรับการเข้าร่วมประชุมแทนของภรรยาโดยอาจยอมให้เซ็นชื่อเข้าร่วมประชุมแทนสามีได้สัดส่วนการเข้าร่วมประชุมประจำปีจึงมีค่อนข้างสูง สำหรับการประชุมทั่วไปเกี่ยวกับการให้ความรู้ทางการเกษตร ข้อมูลที่จำแนกชายหญิงได้ก็จะปรากฏสัดส่วนการเข้าประชุมสตรีเกษตรกรโดยเฉลี่ยมีร้อยละ 30 ดังแสดงข้อมูลในตารางที่ 3 ทั้งนี้เนื่องจากกิจกรรมดังกล่าวจัดขึ้นในหมู่บ้าน และมีผู้ปฏิบัติงานสนามในหมู่บ้าน ทำให้เกษตรกรสตรีมีโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมค่อนข้างสูง อย่างไรก็ตามเมื่อสอบถามความเห็นของเจ้าหน้าที่ดังกล่าว เจ้าหน้าที่ยังมีความไม่แน่ใจในความสามารถของเกษตรกรสตรีในการถ่ายทอดความรู้สู่ผู้อื่น ตามที่โครงการคาดหวัง

สำหรับกิจกรรมที่ทางราชการกำหนดให้เป็นของสตรีโดยเฉพาะเช่นกลุ่มสตรี กลุ่มแม่บ้านเกษตรกร ระดับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรสตรีเองก็แตกต่างกันไปตามความสำเร็จของกลุ่ม จากการสอบถามเกษตรกรสตรีในพื้นที่ตำบลหนองแขง อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น ซึ่งเป็นกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรที่ประสบผลสำเร็จค่อนข้างมาก แม้จะยังคงเป็นกลุ่มขนาดเล็ก เมื่อเปรียบเทียบกับกลุ่มเกษตรกรในหมู่บ้านที่มีสมาชิกมากกว่านี้ กลุ่มนี้มีสมาชิกประมาณ 29 คน พบว่าการเข้าร่วมกิจกรรมกลุ่มแตกต่างกันไปตามสภาพครอบครัวและการรับผิดชอบครอบครัวของสมาชิกเกษตรกรสตรี กล่าวคือ หากเกษตรกรสตรียัง

ตารางที่ 3 ข้อมูลแสดงการมีส่วนร่วมของเกษตรกรสตรีในกิจกรรมสหกรณ์ผู้ใช้น้ำ

	BKN	BKL	BDD	TSB	STK
1. % ครอบครัวที่มีหัวหน้าครอบครัวเป็นหญิง	17.0	10.0	20.0	14.0	8.0
2. % สมาชิกผู้หญิงในสหกรณ์ผู้ใช้น้ำ	27.0	14.0	27.0	33.0	19.0
3. % เกษตรกรสตรีที่ร่วมประชุมประจำปี	35.1	7.4	20.6	53.3	26.7
4. % เกษตรกรสตรีที่เข้าร่วมประชุม					
- วางแผนปลูกพืช	17.9	10.0	10.0	58.3	20.0
- การใช้ยาฆ่าแมลง	32.8	9.7	n.a	46.4	34.6
- การใช้ปุ๋ย	17.5	9.7	63.6	n.a	n.a
- กิจกรรมวันอาทิตย์การเกษตร	34.0	10.3	33.3	41.6	8.3

ที่มา : Mekong Irrigation Programme (MIP) 1991. Impact Assessment of MIP on Woman. Mekong Secretariat Bangkok pp. 8-11

BKN = บ้านไคร่นุ่น จ.มหาสารคาม

BKI = บ้านโคกล่าม จ.กาฬสินธุ์

BDD = บ้านดินดำ จ.กาฬสินธุ์

TSB = บ้านท่าสะแบง จ.ร้อยเอ็ด

STK = บ้านสะพือท่าค้อ จ.อุบลราชธานี

มีลูกเล็กต้องดูแล ก็จะไม่สามารถเข้าร่วมประชุมกลุ่มในตอนกลางคืนได้ ต้องอาศัยสมาชิกในกลุ่มเป็นผู้ช่วยถ่ายทอดข้อมูล หรือในกรณีของเกษตรกรสตรีมีฐานะยากจน ต้องออกไปรับจ้างทำงานในไร่นา ผู้อื่นเสมอ ก็จะไม่สามารถร่วมเป็นสมาชิกกลุ่มได้ โดยเฉพาะเมื่อกลุ่มที่แรกจัดตั้งมีนโยบายที่จะต้องแสวงหารายได้เข้ากลุ่ม ก็จะมีขาดแรงจูงใจให้เกษตรกรสตรีที่มาจากครอบครัวยากจน เข้าร่วมกลุ่มได้

โดยสรุปแล้ว พบว่าเกษตรกรสตรีมีโอกาสเข้าร่วมในกิจกรรมที่การรับถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรค่อนข้างมีจำกัด หากแต่มีโอกาสเพิ่มทักษะของตนเองโดยผ่านทางกลุ่มสตรีหรือกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร ซึ่งยังมีลักษณะจำเพาะเพียงกลุ่มสตรีเกษตรกรที่มีฐานะแข็งแรงสุขภาพดีและสังคมที่ค่อนข้างดี

ข้อจำกัดของเกษตรกรสตรีในการร่วมพัฒนาโดยผ่านองค์กรชุมชน

แม้ว่าการจัดองค์กรชุมชนจะเป็นแนวคิดที่ยอมรับกันแพร่หลายในการพัฒนาสังคมชนบทก็ตาม แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าการจัดองค์กรชุมชนโดยทางราชการในปัจจุบัน มีลักษณะแยกหญิงชายตามวัฒนธรรมไทย โอกาสที่เกษตรกรสตรีจะได้รับประโยชน์จากองค์กรชุมชนโดยตรง จึงต้องผ่านองค์กรชุมชนที่เป็นของสตรีโดยตรง และแม้เมื่อประมาณต้นปี 2533 กระทรวงเกษตรกรรมและสหกรณ์ ได้กำหนดเป็นนโยบายให้เกษตรกรสตรีเป็นกลุ่มเป้าหมายในการถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตร แนวปฏิบัติยังคงต้องแยกผ่านองค์กรชุมชนที่จัดตั้งไว้แล้ว โดยเพิ่มเนื้อหาวิชาการด้านเทคโนโลยีเกษตรเข้าไป เมื่อเป็นเช่นนี้ ปัญหาที่จะเกิดในส่วนของหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องคือ

- ปัญหาการขาดงบประมาณดำเนินการ
- ปัญหาขาดบุคลากร กล่าวคือ แนวปฏิบัติเช่นนี้จะทำให้เจ้าหน้าที่เคหกิจต้องขอความร่วมมือจากเกษตรกรตำบล หรือจากครูเกษตรมากขึ้น
- ปัญหาความซ้ำซ้อน จากเดิมที่เป็นระหว่างหน่วยงานกลับต้องเป็นซ้ำซ้อนภายในหน่วยงานด้วย

ในส่วนของเกษตรกรสตรีเองมีข้อจำกัดในการร่วมพัฒนาโดยผ่านองค์กรชุมชนดังเช่น

- ข้อจำกัดที่ต้องทำความเข้าใจกับสมาชิกในครอบครัว ที่เดิมการทำงานของสตรีจะนำรายได้มาสู่ครอบครัวทั้งหมด แต่กลับต้องทำรายได้เข้ากลุ่มตามวัตถุประสงค์ของทางราชการที่จะเสริมสร้างกระบวนการรวมกลุ่มสะสมทุนดำเนินการของกลุ่ม และบางครั้งอาจวางเป้าหมายที่การจดทะเบียนเป็นสหกรณ์ ซึ่งสมาชิกส่วนใหญ่ยังไม่เข้าใจถึงปรัชญาการแยกกลุ่มจากตนเอง ทำให้สมาชิกมีข้อจำกัดในการทำงานเป็นกลุ่มโดยเฉพาะครอบครัวเกษตรกรรายย่อย และบางกรณีอาจเกิดข้อขัดแย้งระหว่างสามีภรรยาได้
- ในบางท้องที่ที่มีการจัดตั้งกลุ่มขึ้นซ้ำซ้อนโดยสองหน่วยงานดังกล่าวเกษตรกรสตรีอาจเกิดความสับสน และไม่สามารถจำแนกได้ว่ากิจกรรมนั้นเป็นกิจกรรมของหน่วยงานใด
- ข้อจำกัดทางครอบครัวที่เกษตรกรสตรีจะต้องรับภาระงานบ้านพร้อมกับการเข้าร่วมพัฒนาองค์กร
- การจัดตั้งกลุ่มในปัจจุบันของทั้งสองหน่วยงาน ไม่ได้ระบุนเวลาที่แน่นอน ในการบริหารงานกลุ่ม ทำให้สมาชิกกลุ่มที่ไม่ได้เป็นกรรมการขาดโอกาสในการพัฒนาทักษะของตนเองในทางตรงข้าม สมาชิกกลุ่มที่เป็นแกนนำอยู่นานอาจรู้สึกว่าคุณต้องเสียสละนานเกินไป

ข้อจำกัดของเจ้าหน้าที่ในการช่วยพัฒนาองค์กรชุมชน

ปัจจุบันเกษตรกรรมแนวทางการผลิตที่แตกต่างไปจากอดีต คือ แทนที่จะผลิตเพื่อใช้แล้วขายส่วนที่เหลือ กลับมุ่งผลิตเพื่อขาย การพัฒนาการรวมตัวของเกษตรกรเพื่อให้เกิดผลผลิตต่อเกษตรกรนอกจากจะเพื่อเพิ่มผลผลิต เพิ่มศักยภาพของเกษตรกรแล้ว องค์กรชุมชนหรือกลุ่มจะต้องมีบทบาทในการพัฒนาองค์กรให้มีการบริหารจัดการที่มีประสิทธิภาพรองรับการขยายตัวของกลุ่ม ทำให้กลุ่มมีอำนาจต่อรองด้านการผลิตและการตลาดซึ่งหมายถึง การพัฒนาไปสู่องค์กรเอกชน ที่มีความคล่องตัวในการบริหารจัดการและปรับเปลี่ยนไปตามสภาพความสนใจของสมาชิกกลุ่ม ดังนั้น บทบาทของเจ้าหน้าที่ต่อองค์กรชุมชนในระยะยาวจะเป็นเพียงผู้ให้คำปรึกษา และถ่ายทอดเทคนิคที่เรียนรู้จากกลุ่มหนึ่งไปยังอีกกลุ่มหนึ่ง แต่ในปัจจุบันเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องยังมีข้อจำกัดมากมาย นอกเหนือจากงบประมาณและบุคลากร ข้อจำกัดอื่น ๆ เช่น ขาดแคลนวิทยากรที่จะช่วยพัฒนาแนวคิดในเชิงผู้ประกอบการ (entrepreneur) แก่กลุ่ม ขาดแนวทางในการติดตามและประเมินผลการดำเนินงานของกลุ่ม

สรุปและเสนอแนวคิดเพื่อการศึกษาต่อไป

แม้ในปัจจุบันกำลังแรงงานของทั้งประเทศ ประกอบด้วยชายและหญิงในสัดส่วนที่เท่ากัน จากการศึกษาเรื่องการจัดองค์กรในชุมชนในระดับหมู่บ้านยังพบว่า ข้อมูลทัศนคติเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวที่สามารถแยกหญิงและชายได้ ยังคงมีจำกัด องค์กรที่จัดตั้งในชุมชน มีทั้งแบบกลุ่มธรรมชาติ กลุ่มทางการ และกลุ่มจัดตั้งโดยเอกชนหลากหลายไปตามท้องที่เป็นอิสระ และไม่มีการรวบรวมข้อมูลไว้ องค์กรชุมชนในหมู่บ้านที่จัดตั้งโดยทางการ ก็มีลักษณะแยกกลุ่มเป้าหมายระหว่างชายและหญิง จะโดยแนวคิดของต่างประเทศ หรือโดยวัฒนธรรมท้องถิ่นก็ตาม พบว่าในองค์กรด้านการปกครองเป็นเรื่องของเกษตรกรชายเกือบทั้งหมด สำหรับการจัดองค์กรเพื่อการพัฒนาอาชีพและโดยเฉพาะการเกษตร ในปัจจุบันการจัดตั้งกลุ่มก็ยังคงแยกหญิงและชาย ยกเว้นกลุ่มเยาวชน จากการรอบการปฏิบัติงานของทางราชการดังกล่าว อาจสรุปได้ว่า เกษตรกรสตรีได้รับการพัฒนาทักษะด้านการผลิตเกษตรโดยตรงจากทางราชการน้อยมาก เกษตรกรสตรียังคงมีบทบาทค่อนข้างจำกัดในการจัดตั้งกลุ่ม และการเข้าร่วมในกิจกรรมกลุ่ม อย่างไรก็ตามประเด็นและประโยชน์ที่เกษตรกรสตรีอาจมีโอกาสได้รับอย่างเต็มที่ก็คงในช่วงของการเป็นสมาชิกกลุ่มยุวเกษตรกร ซึ่งน่าจะส่งผลดีเมื่อเกษตรกรสตรีนั้นแต่งงานและดำเนินชีวิตครอบครัวของตนเอง และที่สำคัญคือ โอกาสการพัฒนาเกษตรกรสตรีหรือพัฒนาความรู้ การเกษตรโดยทั่วไปยังคงต้องเริ่มที่กลุ่มผู้นำ ดังนั้นหากเจ้าหน้าที่ของรัฐละเลยการกำกับและมุ่งเน้นถึงการกระจายประโยชน์แล้ว ปัญหาการกระจายประโยชน์และโอกาสการพัฒนาบุคคลจะยิ่งรุนแรงต่อไปในอนาคต และเนื่องจากการศึกษาบทบาทสตรีในการจัดองค์กรเพื่อการพัฒนาเกษตรยังเป็นเรื่องใหม่ และมีข้อมูลจำกัด คณะผู้ศึกษาจึงเสนอแนวคิดที่ควรวิจัยต่อดังนี้

- รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับองค์กรชุมชนที่มีในท้องถิ่นให้เป็นปัจจุบัน
- การประสานการดำเนินงาน ระหว่างกรมพัฒนาชุมชนและกรมส่งเสริมการเกษตร เรื่อง การพัฒนาสตรีและองค์การชาวบ้าน
- การประสานการดำเนินงานระหว่างเกษตรตำบล และเคหกิจเกี่ยวกับการถ่ายทอดเทคโนโลยี การเกษตรไปยังหญิงและชาย โดยเฉพาะการติดตามและประเมินผล
- แนวทางการส่งเสริมให้เกิดการประสานงาน พัฒนาการทำงานในรูปองค์กรที่สมบูรณ์ในกลุ่ม เยาวชน ซึ่งมีสมาชิกทั้งหญิงและชาย เพื่อเป็นการวางพื้นฐานการร่วมกันทำงานแทนที่จะแยก กันเช่นปัจจุบัน
- แนวทางการกระจายโอกาสในการพัฒนาทักษะ แก่เกษตรกรสตรีที่ขาดแรงงานชายใน ครอบครัว หรือเป็นครอบครัวไร้ที่ทำกิน ซึ่งมีแนวโน้มจะเป็นครอบครัวที่ยากจน
- แนวทางการส่งเสริมศักยภาพเกษตรกรสตรีให้สามารถเข้าร่วมกิจกรรมองค์กรชุมชนในหมู่บ้าน ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

เอกสารอ้างอิง

กรมพัฒนาชุมชน. 2528. การพัฒนาสตรีและเด็ก คู่มือการพัฒนาสตรีและเด็ก

ไพศาล ช้วนน้ำ. 2529. "องค์กรชาวบ้านกับงานพัฒนาภาคเอกชน : พัฒนาการด้านแนวคิดและการปฏิบัติ" วารสารทางเลือกการพัฒนา 4,3 กค.-กย. 2529

วิรัตน์ สมตน. 2528. "วิธีการรวมกลุ่ม" วารสารส่งเสริมการเกษตร 1,5 มค-กพ 2528

วิไลวัจส์ กฤษณะภุติ. และคณะ 2529. รายงานการวิจัยเรื่อง กลุ่ม ศึกษาเฉพาะกรณีบ้านหินลาด ต. บ้านค้อ อ.เมือง จ.ขอนแก่น. โครงการวิจัยระบบการทำฟาร์ม มหาวิทยาลัยขอนแก่น

UNESCO. 1990. Status of Women : Thailand

Mekong Irrigation Programme (MIP). 1991. Impact Assessment of MIP on Woman. Mekong Secretariat, Bangkok.

Palmer Ingrid, Sukaesinee Subhadhira and Wilaiwat Grisanaputi. 1983. Case studies of the Impact of Large-scale Development Project in Thailand. The Population Council, New York.